

SUBJEKTIVITA A FORMY KOORDINÁCIE

FRANTIŠEK NOVOSÁD, Filozofický ústav SAV, Bratislava

NOVOSÁD, F.: Subjectivity and the Patterns of Coordination
FILOZOFIA 68, 2013, Supplementary Issue No 1, p. 170

It is the development of the patterns of coordination, especially the interrelations of value systems, power, exchange and legal systems based on contrasts, through which the upper reaches of subjectivity and inter-subjectivity are made possible. Imagination as the essential dimension of empathy makes it possible to mediate the empathy through values, power, exchanges, and contracts. Empathy occurs always in the medium of culture. It means that empathy embodies the schemes of particular forms of coordination. We perceive the others, the other human beings always in modus of “as,” i.e. we perceive them against background of specific values and norms, power relations, in particular pragmatic relationships. Thus the forms of coordination of human activities – empathy, values, power, exchange and contracts – show the lines along which subjectivity enters the way of increasing its complexity.

Keywords: Subjectivity – Imagination – Coordination – Inter-subjectivity

Východiskovým bodom našich úvah o probléme subjektivity a jej vzťahu k formám koordinácie sociálneho konania bude predpoklad, podľa ktorého je seba-reflexivita základom a pozadím všetkých ľudských vzťahov k svetu. Seba-reflexivitu ako protirečivú jednotu sebauvedomenia a určovania seba samého (ako aj potenciálneho vzdoru voči určovaniu zvonka) môžeme považovať za jadro fenoménu subjektivity. Vzťah k sebe samému nadobudol v priebehu ľudských dejín mnoho odlišných foriem. Rozličné konfigurácie, rozličné pomery medzi sebavedomím a sebaurčovaním, sebaurčovaním a určovaním zvonka, môžeme považovať aj za jeden zo zdrojov rozdielov medzi kultúrami.

Subjektivita môže byť len v obmedzenej miere analyzovaná prostredníctvom introspekcie. Produktívnejším spôsobom analýzy subjektivity je analyzovať ju prostredníctvom jej výkonov, prostredníctvom jej objektivizácií vo významových štruktúrach. Spôsoby analýzy pôvodu, vývoja významových štruktúr nám môžu otvoriť rôzne pohľady do štruktúry subjektivity.

Rozsah metodických možností, ktoré nám súčasná filozofia a vedy o človeku ponúkajú pri štúdiu subjektivity, je široký. Konfigurácie a siete významov môžeme analyzovať ako produkty našej intelektuálnej činnosti, teda ako „zvonkajšenie“ nášho „vnútra“. Môžeme sa však riadiť aj pokynmi prívržencov pragmatizmu a analyzovať významy ako produkty praktickej aktivity človeka, ako produkty tvorivej adaptácie na meniace sa podmienky života. Významové konfigurácie môžeme analyzovať aj ako produkty kultúrno-historických praktík. Prvú možnosť, kde sú významové štruktúry považované za produkt myslenia, si

vybralo novokantovstvo. Touto cestou išli predovšetkým predstavitelia tzv. marburskej školy. Avšak Ernst Cassirer, najmladší predstaviteľ tejto školy, sa usiloval vo svojej *Filozofii symbolických foriem* korigovať intelektualizmus svojich učiteľov Hermanna Cohena a Paula Natorpa a analyzovať subjektivitu vo vzťahu ku kultúre ako komplexu symbolických foriem. Pre Edmunda Husserla, iniciátora fenomenologického hnutia, sú významy v poslednej inštancii produktom transcendentálneho ega, a v tomto zmysle produktom intelektuálnej činnosti.

Podľa môjho názoru je produktívnejším spôsobom pochopenia subjektivity taký postup, ktorý vychádza z predpokladu, že kľúčom k štruktúram významu je analýza štruktúr interakcií a komunikácie medzi ľuďmi v rámci konkrétnych historických a kultúrnych formácií.

Tento spôsob analýzy subjektivity ako tvorcu významových štruktúr bol navrhnutý G. W. F. Hegelom. Medzi mysliteľmi, ktorí sa ním nechali inšpirovať, sú tak rozdielni myslitelia ako Karl Marx, George Herbert Mead, Michail Bachtin, Sergej Vygotský a v istom zmysle aj Martin Heidegger. Všetci títo myslitelia traktujú subjektivitu ako kultúrno-historický fenomén. Pochopenie meniacich sa vzťahov medzi spoluprácou a konfliktami v rámci jednotlivých spoločností je pre nich kľúčom k pochopeniu vývoja subjektivity ako prvku utvárajúceho významové štruktúry. Opäť, títo myslitelia, ktorí uvažujú v rámci hegelovskej tradície, chápu subjektivitu ako kultúrno-historický fenomén. Ťažiskom ich úvah je interakcia kultúry a subjektivity.

Hegelovská tradícia chápe kultúru ako komplex objektivizovaných (do istej miery odcudzených) foriem sebavedomia a foriem sebaurčovania. Nepretržitý prúd interakcií medzi sebavedomím a sebaurčovaním môžeme považovať za zdroj neustáleho rastu komplexnosti ľudských kultúr. Sebavedomie, tak ako aj sebaurčenie, sú vždy sprostredkované svojimi predmetnými a odcudzenými formami, teda kultúrou.

Z tohto hľadiska najlepším východiskovým bodom pre analýzu subjektivity je analýza spoločnosti (alebo kultúry). Dôvod voľby tohto východiska je jednoduchý. Na úrovni spoločnosti sú viditeľnejšie zmeny, transformácie štruktúr subjektivity, spôsobov správania a kolektívnych mentalít. Rozdiel medzi kultúrou a ľudskou prirodzenosťou, ak ide o ich viditeľnosť a premenlivosť, je natoľko veľký, že často počúvame (niekedy aj od filozofov), že spoločnosti, civilizácie, kultúry sa menia, majú históriu, ale človek, ľudská prirodzenosť, sa nemení, zostáva stála.

Vychádzame z tézy, že spoločenské zmeny, štrukturálne posuny vo vývoji spoločnosti sú vždy spojené so zmenami v štruktúre subjektivity a intersubjektivity. Ale ako konceptualizovať spoločnosť, aby sme boli schopní pochopiť historicitu štruktúr subjektivity?

Dobрым východiskom sa nám javí pochopiť spoločnosť ako komplex systémov koordinácie alebo prostriedkov koordinácie, resp. foriem koordinácie. Sociálne štruktúry, inštitúcie v širokom slova zmysle, sú predovšetkým prostriedkom koordinácie našich aktivít.

Z teoretického hľadiska môžeme identifikovať päť základných prostriedkov koordinácie ľudských činností. Sú to: empatia, hodnoty, moc, výmena, zmluvy. Týchto päť základných prostriedkov koordinácie sa navzájom predpokladá, nie sú však na seba redukovateľné.

Empatia je prvá, najdôležitejšia forma koordinácie ľudských aktivít. Empatia je koreň všetkých ostatných foriem koordinácie, je predpokladom všetkých foriem ľudskej spoločnosti. Jednu z najprenikavejších analýz empatie ponúkol Edmund Husserl v sérii prednášok, ktoré uverejnil pod názvom *Karteziánske meditácie*. Husserl konceptualizoval empatiu ako analogickú prezentáciu.

Druhá základná forma koordinácie spočíva v rešpektovaní rovnakých hodnôt. Rešpektovanie rovnakých hodnôt zvyšuje pravdepodobnosť, že v danej spoločnosti prevládne kompatibilné správanie. Sociológovia nadväzujúci na dielo E. Durkheima dokazujú, že predpokladom kooperácie je zhoda v otázke základných hodnôt. Tretím základným prostriedkom koordinácie je moc, inštitucionalizované, legitimované násilie.¹

Po empatii, hodnotách a moci ako nástrojoch koordinácie nasledujú výmeny a zmluvy ako najabstraktnejšie formy koordinácie ľudskej činnosti. Tieto nástroje koordinácie v podobe trhu a právneho systému sa plne vyvinuli až v novoveku.

Pre každú z uvedených foriem koordinácie je charakteristický špecifický rozsah variácií, každá sa špecifickým spôsobom viaže s inými formami koordinácie, a teda má svoje špecifické dejiny. Formy koordinácie sa tak zo systematického, štruktúrného, ako aj z historického hľadiska vzájomne prepájajú. To znamená, že ich môžeme skúmať vo dvojiciach, trojiciach, štvoriciach alebo ako päťicu. Tak môžeme analyzovať vzťah hodnôt a moci, hodnôt a výmen, moci a zmlúv.

Analýza každej z týchto konfigurácií, či už budeme skúmať dyády, trojice alebo štvorice, či celú päťicu foriem koordinácie, ponúka dôležité poznatky o fungovaní spoločnosti. Napríklad vo *Fenomenológii ducha* Hegelom analyzovaná dialektika pána a raba sa odohráva v trojuholníku, ktorého vrcholy tvoria empatia, moc a hodnoty.

Pre každú formu koordinácie je charakteristický určitý rozsah možných zmien, a teda každá má svoje vlastné dejiny. Hodnoty sú základom morálnych systémov, mytológií, náboženstiev svetonázorov a ideológií. Moc je základom rôznych druhov represívnych systémov. Pre novovek je charakteristickou modifikáciou moci ako prostriedku koordinácie ľudských činností vytvorenie moderného štátu ako držiteľa monopolu výkonu fyzického násillia na určitom území. Zmluvy sú základom moderných právnych systémov.

Výmena služieb, komodít a informácií vytvára širokú paletu zložitých typov koordinácie. V modernej spoločnosti kapitalistický trh, založený na výmene s cieľom zisku, získal dominanciu a do značnej miery kolonizoval iné formy koordinácie ľudskej činnosti.

Špecifické postavenie medzi formami koordinácie má empatia. Empatia je základom všetkých ostatných foriem koordinácie. Takmer pre všetky moderné filozofie bol fenomén empatie záhadou. Len si spomeňme na Husserlove analýzy fenoménu empatie v *Karteziánskych meditáciách*. Empatia sa zdá byť ahistorickým fenoménom, akoby priamo zadaným prírodou ako spôsob vzájomnej identifikácie ľudských vlastností dvoch ľudských bytostí. Mojm cieľom je dokázať, že empatia nie je len základom historicky vyvinutých foriem koordinácie, ale sama v sebe je historicky premenlivá.

¹ Aj hrubé násilie môže byť v niektorých situáciách a za určitých podmienok veľmi efektívnou formou koordinácie ľudských aktivít.

Ak chceme opísať historickú variabilitu empatie, musíme analyzovať spôsoby, ako sa empatia prepája s vyššie uvedenými formami koordinácie: s hodnotami, mocou, výmenami a zmluvami. Už sme spomínali, že empatia predstavuje predpoklad všetkých ďalších foriem koordinácie. Empatia je nielen základom osobných vzťahov, ale predstavuje niečo ako koreň všetkých spoločenských vzťahov. Empatia ako taká je zložitý jav. Ak chceme pochopiť jej zložitost', je vhodné rozlíšiť medzi ontologickými, epistemologickými, morálnymi a politickými dimenziami empatie. Pre skúmanie fenoménu subjektivity je vhodné sústrediť sa na ontologické dimenzie empatie. Z ontologického hľadiska, z hľadiska sociálnej ontológie je empatia základná bunka všetkých foriem ľudských spoločenských vzťahov.

Empatia je zvyčajne charakterizovaná len ako prúd emócií, ako špecifické smerovanie našich emócií k iným. Iné ľudské bytosti predovšetkým cítime, vnímame ich prítomnosť. Zásadnou zložkou empatie je však predstavivosť. Empatia je nielen schopnosť citovo odkryť prítomnosť iných ľudí, je to aj schopnosť cítiť, že iný človek, iná osoba cíti svoju prítomnosť tiež.

Práve prítomnosť momentu imaginácie v základných formách empatie umožňuje empatii byť základom všetkých foriem ľudskej interakcie a komunikácie. Empatia v sebe zahŕňa moment predstavivosti, predvídanie reakcií druhých. Všetky komunikačné akty zahŕňajú v sebe vždy momenty anticipácie reakcie toho, s kým komunikujeme. Poslaním správy niekomu očakávame jeho reakciu. Každý rečový akt predpokladá odpoveď. Keď niekoho zdravím, tak predpokladám, že on alebo ona odzdraví.

Empatia teda nie je homogénny jav, je vždy syntézou emócií a fantázie. Rozsah empatie, kým v nej zostávajú dominantnými emócie, je obmedzený. Vzťahuje sa len na ľudí v našej bezprostrednej blízkosti. A platí aj opačná konštatácia: blízkymi sú nám tí, vo vzťahu ku ktorým sme schopní empatie. Emočná zložka empatie je statická, je to konzervatívny faktor. Predstavivosť zas reprezentuje dynamickú zložku empatie.

Úloha predstavivosti v dejinách je často podceňovaná. Silu predstavivosti v dejinách azda najvýraznejšie vyjadril Friedrich Nietzsche vo svojom diele *Radostná veda* v aforizme: „Motívy, v ktoré veríme“. Tam píše: „Čo ako dôležité môže byť poznať motívy, podľa ktorých doteraz ľudstvo konalo: skôr viera v tie alebo oné motívy, teda to, čo si doteraz ľudstvo samo ako vlastný podnet svojho konania podsúvalo alebo namýšľalo, je ešte dôležitejšie pre poznávajúceho. Vnútorne šťastie a bieda ľudí závisia od ich viery v tie alebo oné motívy, nie ale od toho, čo bolo skutočným motívom! Tieto sú zaujímavé až v druhom rade“ (Nietzsche 1986, 71).

Skutočné motívy našich činov sú možno naozaj vždy rovnaké: máme hlad, sme depri-movaní, dezorientovaní. Hlad a utrpenie sú dôležitými motívmi konania, ale oveľa dôležitejší je spôsob, ako ich interpretujeme. Spôsoby, ako pochopíme svoj hlad sú – pokiaľ ide o naše reakcie – dôležitejšie než samotný fakt hladu. Keď hovoríme o interpretácii, tak opäť hovoríme o predstavivosti. Takže z tohto hľadiska môžeme práve predstavivosť považovať za koreň dejinnosti. Práve vďaka predstavivosti bolo možné objaviť vyššie formy koordinácie, teda koordináciu prostredníctvom hodnôt, moci, výmen a zmlúv. Subjektivita a intersubjektivita sa rozvíjajú pozdĺž línie vývoja foriem koordinácie.

Spoločné hodnoty vyjadrené v mytológii, náboženstve, ideológiách, majú schopnosť rozširovať „my“, ku ktorému sa hlásime. „My“ vytvorené na základe predstavivosti je inkluzívnejšie ako „my“ vytvorené na základe empatie, v ktorej dominuje emocionálna zložka.

Zložitejšie siete spolupráce sú možné prostredníctvom systémov výmeny. Príkladom sú zložité systémy vytvorené spoločenskou deľbou práce. Na základe moci vytvárame politické spoločenstvá, ich identita je založená na schopnosti rozlíšiť medzi „svojimi“ a „cudzími“. Na základe zmlúv sú vytvárané najabstraktnejšie systémy spolupráce. Myšlienka ľudských práv je možná iba v spoločnostiach založených na zmluvách.

Záver. Komplexnejšie formy subjektivity a intersubjektivity sú umožnené vďaka rozvoju foriem koordinácie. Vytvárajú sa na základe interakcie hodnotových systémov, mocenských štruktúr, systémov výmen a právnych systémov založených na zmluvách. Predstavivosť ako podstatná dimenzia empatie umožňuje vzťahy medzi ľuďmi koordinovať prostredníctvom hodnôt, moci, výmen a zmlúv. Empatia sa deje vždy v médiu kultúry. To znamená, že empatia integruje v sebe schémy jednotlivých foriem koordinácie. Iných ľudí vždy chápeme v podobe „ako“, to znamená, že ich vnímame na pozadí špecifických morálnych hodnôt, na pozadí mocenských vzťahov a aj na pozadí pragmatických vzťahov objektivizovaných v systémoch výmen a zmlúv. Teda formy koordinácie ľudských aktivít – empatia, hodnoty, moc, výmeny a zmluvy – ukazujú smer, v ktorom subjektivita vstupuje na cestu zvyšovania svojej komplexnosti.

Literatúra

Nietzsche, F. (1989): *Die Fröhliche Wissenschaft*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.

Text vznikol na Filozofickom ústave SAV ako súčasť riešenie grantovej úlohy VEGA č. 2/0010/12 „Nové podoby poriadku v spoločnosti – filozofická analýza“.

František Novosád
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR
e-mail: filonovo@savba.sk